

KAI KURIE SIUOLAIKINIAI DARBO JĖGOS IŠNAUDOJIMO IR PRIDEDAMOSIOS VERTĖS GAMYBOS YPATUMAI

J. GAIŽIŪNAS

Prasidėjus mokslo bei technikos revoliucijai, stiprėjant išsivysčiusių kapitalistinių šalių darbininkų klasės kovai, aštrėjo vidiniai monopolistinio kapitalizmo prieštaravimai. Taikydamasis prie naujos ekonominės, socialinės bei politinės pasaulio situacijos, XX a. antroje pusėje galutinai susiformavo valstybinis monopolistinis kapitalizmas. Tai daro didelę įtaką darbo ir kapitalo santykiams, lemia darbininkų išnaudojimą ir pridedamosios vertės gamybą dabartiniame kapitalizme.

Trys pagrindinės šiuolaikinių samdomųjų darbuotojų grupės — pusiau kvalifikuoti konvejerinės gamybos darbininkai, kvalifikuoti darbininkai ir protinio darbo darbuotojai — remiasi bendru kultūros pamatu, būtinu norint dalyvauti visuomeniniame darbe. Tą pamatą pirmiausia sudaro 10—12 bendro lavinimosi mokyklos metų, o stiprina ir nuolat palaiko milžiniškas informacijos srautas 10—12 kanalų televizija, telefonais. Tai suartino darbininkų, tarnautojų ir specialistų išsilavinimo lygius. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje amerikiečių darbininkas mokėsi 4 metus, tarnautojas — 8—9 metus, specialistas — 14 metų. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje darbininkas ir tarnautojas mokosi apytikriai 12 metų, specialistas — 16—18 metų (3, p. 124).

Mokslo ir technikos revoliucijos raidoje labai išsivystė pagrindinė gamybinė visuomenės jėga. Įsigalint sudėtingai darbo jėgai, kinta ir jos išnaudojimas — greta ankstyvesnės (daugiausiai fizinio darbo išnaudojimo) sistemos, masiškai išnaudojami intelektualiniai darbuotojai, taip pat darbuotojai, atliekantys psichiškai įtemptą darbą, vyraujančią paslaugų sferoje. Sferos, kur kadaise pridedamoji vertė buvo tik eikvojama, virto labai svarbiomis jos kūrimo sferomis (3, p. 121).

Sudėtinga darbo jėga yra susieta su darbo universalizacija, kai mažėja darbininko priklausomybė nuo kurios nors konkrečios darbo rūšies. Šiuolaikinis darbininkas yra vertingas savo sugebėjimu ritmingai ir intensyviai dirbti, fiziniu aktyvumu ir psichine ištverme. Sis padidėjęs darbingumas grindžiamas visai naujomis mitybos ir poilsio, transporto ir medicininio aptarnavimo sąlygomis, visu dabartiniu gyvenimo ritmu, sumažėjusiomis laiko sąnaudomis buityje ir paslaugų sferoje. Visa tai net sudaro iluziją, kad dirbama lengvai (nors XX a. pradžioje vidutiniam fabriko darbininkui daugelis šiuolaikinių darbų būtų fiziškai arba psichiškai neįveikiami). Šiuolaikinė darbo jėga yra mobili, sugebanti atlikti darbus įvairiose ūkio šakose ir sferose. Jos kvalifikacija reiškiasi ne tiek specialių žinių, įgūdžių kiekiu, kiek sugebėjimu greitai įsisavinti naujas žinias ir darbo metodus, persikvalifikuoti keičiant darbovietę, kintant produkcijai, technikai ir technologijai.

Kaip žinoma, vienas iš veiksmų, lemiančių išnaudojimo laipsnį, yra darbo laiko trukmė. Įsigalint kapitalizmui, pagrindinis pridedamosios vertės didinimo būdas buvo absoliutinė pridedamoji vertė, gaunama ilginant darbo dieną už būtinojo darbo laiko ribų. Pereinant prie intensyviojo reprodukcijos tipo, jos vaidmuo mažėjo, tačiau neišnyko. Tai

galima aiškinti tuo, kad intensyvioji reprodukcija galutinai neištūmė ekstensyviosios — greta mašininės gamybos, plačiai paplitęs rankų darbas, daug nekvalifikuotų darbininkų, anaipol ne visur vyrauja didelės specializuotos įmonės, gaminančios masinę produkciją sroviniu būdu, kur darbo našumą galima kelti konvejerizuojant gamybą.

Tačiau pasirodo, kad ir šiuolaikinės intensyvios reprodukcijos tipas gali tapti tiesiogine arba netiesiogine absoliutinės pridėdamosios vertės prielaida. Nors XX a. antroje pusėje labai paspartėjo mokslo ir technikos pažanga, kapitalistinėse šalyse beveik netrumpėja faktiškai dirbamo laiko trukmė. Pavyzdžiui, 1948 m. Jungtinės Amerikos Valstijose ekonomiškai aktyviausios gyventojų grupės — vyrų — darbo savaitę sudarė 42,7 val., o 1978 m. — 41,8 val. Didėja žmonių skaičius, kurie atlieka du tris darbus. 1977 m. JAV tokie darbuotojai sudarė apie 5% ekonomiškai aktyvių gyventojų. EEB šalyse antraeilės pareigas ėjo 1,6 mln. žmonių, arba 2,1% visos darbo jėgos. Tai oficialūs, labai sumažinti duomenys. Tarptautinės darbo organizacijos duomenimis, Vakarų Vokietijoje 8% samdomų darbuotojų dirbo papildomą darbą, o JAV ir Kanadoje net 1/4 darbo žmonių eina antraeilės pareigas. Tokia praktika ypač paplitusi Italijoje. Čia kiekvienas penktas dirbantis gyventojas dirba antrą darbą. Daugumą sudaro moterys, dirbančios namuose. Oficialiai neregistruotose dirbtuvėse, kurios jas samdo, negalioja darbo įstatymai, nesudaromos kolektyvinės sutartys, todėl darbo jėga itin išnaudojama. „Pagrindinė ekonomika“ Italijoje suriškia apie 20% bendrojo vidinio produkto, JAV — 10%, Anglijoje — 7,5%.

Šiuolaikinio kapitalizmo sąlygomis, kaip ir ankstyvesniais jo laikotarpiais, paplitę viršvalandžiai. Nors plinta nedarbas, tačiau viršvalandžius dirba vis didesnis skaičius darbuotojų. 1975 m. JAV daugiau kaip normatyvinę darbo savaitę dirbo 25% visą darbo laiką užimtų darbininkų ir tarnautojų, 1978 m. — 27,3%. Tarp „Bendrosios rinkos“ šalių viršvalandžiai labiausiai paplitę Anglijoje (juos dirbo 58,5% visų darbininkų vyrų; viršvalandžių trukmė sudarė 10,6 valandos per savaitę (5, p. 29, 30).

Pažymėtina, kad dabartiniu metu viršvalandžiai paplitę ne tik pramonėje, bet ir paslaugų sferoje; juos dirba ne tik darbininkai, bet ir tarnautojai. Pavyzdžiui, JAV tarp dirbusių daugiau kaip 40 valandų per savaitę tarnautojų buvo 9,9 mln., darbininkų — 7,4 mln. Taikant viršvalandžius, faktinė darbo savaitė viršija keturiasdešimties valandų normatyvinę savaitę. 1979 m. Anglijos apdirbimo pramonėje darbininkų vyrų darbo savaitę sudarė vidutiniškai 43,2 val., VFR — 42,3 val., Japonijos — 42,8 val. (5, p. 32).

Kuo aiškinti, kad, esant dideliame santykiniam gyventojų pertekliui, plačiai paplitę viršvalandžiai, dažnai apmokami padidintais tarifais? Marksas rašė: „absoliutų kiekvieno kapitalisto interesų sudaro tai, kad tam tikrą darbo kiekį būtų galima išspausti iš mažesnio, o ne iš didesnio darbininkų skaičiaus, nors pastarasis kainuotų tiek pat pigiai arba net pigiau. Pastaruoju atveju sąnaudos pastoviam kapitalui didėja proporcingai veikti paleidžiamo darbo masei, pirmuoju atveju — kur kas lėčiau. Kuo stambesnis yra gamybos mastas, tuo labiau lemiamą reikšmę įgauna šis motyvą“ (1, p. 567). Šiuolaikinės (kapitalui imlios) gamybos sąlygomis ta aplinkybė yra labai svarbi. Tačiau atsirado ir naujos priežastys, skatinančios „tam tikrą darbo kiekį išspausti iš mažesnio... darbininkų skaičiaus“. Dabartiniu laikotarpiu itin brangiai atsieina darbo jėgos samda ir jos mokymas. Šios išlaidos mažėja ilginant darbininkų darbo laiko trukmę. Esant mažesniai darbuotojų skaičiui, mažėja socialinės išmokos, sudarančios labai didelę kintamojo kapitalo dalį. Viršvalandžiai leidžia firmoms lanksčiau naudoti jų turimus darbo resursus, tai labai svarbu esant nepastoviai ekonominei konjunktūrai. Didesni apmokėjimai už viršvalandžius gauna ne visi darbuotojai. Pavyzdžiui, JAV

padidintais tarifais viršvalandžiai buvo apmokami tik 42,9% juos dirbusių asmenų (5, p. 33). Tai paaiškinama tuo, kad JAV, kaip ir kitose kapitalistinėse šalyse, pastaraisiais dešimtmečiais sparčiai plėtojosi paslaugų sfera, kurioje darbo laiko trukmės įvairovė laikoma normaliu reiškiniu dėl darbo specifikos. Neapmokami viršvalandžiai ir nedidelėse šeimyninio pobūdžio įmonėse.

Taigi, nors viršvalandžiai yra senas absoliutinės pridėamosios vertės gavimo metodas, XX a. antroje pusėje ją daugeliu atvejų lemia nauji reiškiniai. Tas pats pasakytina ir apie kitą tradicinę, bet paskutiniu laikotarpiu itin plintantį absoliutinės pridėamosios vertės didinimo metodą — kelių pamainų darbą. Pamainomis plačiai buvo dirbama dar kuriantis mašininę gamybą, ir tai atspindėjo tiek kapitalo siekimą gauti maksimalią pridėjamąją vertę, tiek sudaiktintojo darbo — gamybos priemonių — panaudojimo prioritetą prieš gyvąjį darbą. Kelių pamainų darbas tada labiausiai plito tose pramonės šakose, kur vyravo nenutrūkstamas gamybos ciklas (metalurgijos, chemijos, popieriaus pramonė). Dabartiniu metu pamainos plinta ne tiek dėl technologinių priežasčių, kiek mažinant gamybos kaštus. Mat, automatizuojant gamybą, didėja pagrindinio kapitalo vaidmuo, o mokslo ir technikos revoliucija spartina jo moralinį susidėvėjimą. Pamaininis režimas padeda įrengimus suvartoti iki jiems pasenstant ir išvengti jų nuvertinimo. Todėl VFR pamainomis dirbančių darbininkų ir tarnautojų lyginamasis svoris nuo 12% (1960 m.) padidėjo iki 27% (1976 m.), Prancūzijoje — nuo 12% (1957 m.) iki 21,9% (1974 m.). Didėja pamainomis dirbančių moterų skaičius. Daug kur Jungtinėse Amerikos Valstijose panaikinti įstatymai, draudžiantys moterų darbą nakties metu. Dabartinėmis sąlygomis pamainos yra ne tik gamybos organizavimo priemonė, bet ir svarbus gyvenimo būdo elementas. Jos plinta paslaugų sferoje ir daro įtaką šeimos santykiams, sveikatai, elgsenai. Norvegijoje, Danijoje, VFR atlikti tyrimai rodo, jog darbas trimis pamainomis, nesukūrus atitinkamų rekreacijos ir sveikatos apsaugos sąlygų, didina susirgimų (ypač nervų ligomis) skaičių, didėja gamybinis traumatizmas, silpnėja draugiški kontaktai ir dalyvavimas visuomeniniame gyvenime, plinta susvetimėjimas ir „eskapizmas“ (noras atsiskirti nuo artimųjų, visuomenės).

Mokslo ir technikos revoliucijos sąlygomis plinta išnaudojimo formos, susijusios ne tiek su ekstensyvių darbo ribų plėtimu, kiek su darbo laiko struktūros pakitimais, kurie pasireiškia daliniu užimtumu (kai dirbama ne visą darbo laiką), darbo vietų pasidalijimu, kondensuota darbo savaitė, lanksčiu darbo grafiku.

1978 m. JAV ne visą darbo laiką dirbo 24,1% visų dirbančiųjų, 1977 m. Anglijoje — 16,9%, VFR — 9,6%. Tokių didelį šios kategorijos darbuotojų skaičių iš dalies sąlygoja tai, jog esami ekonomikos augimo tempai yra per lėti norint aprūpinti visus darbu. Antra vertus, manevruojama darbu arba darbo laiku ir dėl bendrų socialinės bei ekonominės raidos dėsningumų — daugėja žmonių, norinčių derinti darbą su kitomis veiklos formomis. 1980 m. sausio mėnesį JAV „dėl ekonominių priežasčių“ ne visą darbo laiką dirbo 3,5 mln. darbininkų ir tarnautojų. Faktiškai tai daliniai bedarbiai. Tuo pat metu 14,6 mln. žmonių šitaip dirbo savanoriškai (5, p. 27). Daugėja ne visą darbo laiką dirbančio jaunimo, norinčio derinti darbą su mokslu, nors kol kas dirbančių pagal netradicinius grafikus daugiausia yra moterų, kurios JAV sudaro 64%, o Anglijoje — 85% dirbančių ne visą darbo savaitę. Taip dirbdamos, išteikėjusios moterys samdomąjį darbą gali derinti su namų ūkiu ir vaikų auklėjimu. Dėl ekonominių, taip pat psichologinių sumetimų didėja norinčių dirbti pensininkų skaičius. Tai susiję, be kita ko, su šeimos vaidmens menkėjimu, kai vaikai nelaiko savo priederme išlaikyti tėvus, su mažavaiškių ir bevaikių šeimų plitimu, vienišų žmonių skaičiaus didėjimu. Svarbų vaidmenį vaidina ir tai, kad šiuolaikinėje visuomenėje pagyve-

nusių žmonių reikmės yra dinamiškos, o pensijos — stabilios. Paskutiniiais metais netradiciniai darbo grafikai plinta tarp pagrindinės darbo jėgos — darbingo amžiaus vyrų. Atsižvelgdamos į visa tai, profsąjungos dabar nepasisako prieš darbo laiko struktūros pakitimus, bet siekia juos pakreipti darbininkų klasės naudai (6, p. 283, 291). Ne visa darbo diena labiausiai paplitusi paslaugų sferoje, kur darbo intensyvumas įvairiu dienos laiku smarkiai kinta. Tačiau pastaraisiais metais šios darbo formos vaidmuo didėja visame liaudies ūkyje, tai susiję su konjunkcijos nestabilumu ir netolygia ekonomikos raida.

Darbuotojų, dirbančių ne visą darbo laiką, išnaudojimo laipsnis paprastai didesnis. Viena, jie našiau dirba nei užimti visą darbo laiką, kita vertus, jie atlieka mažiau kvalifikuotus ir mažiau apmokamus darbus. Prancūzijoje atlikti tyrimai parodė, kad kai kuriose paslaugų šakose dirbusių ne visą darbo laiką darbas sudarė 47,6% visą laiką dirbusių darbo laiko, tačiau jie gavo tik 36,9% visiškai užimtų darbuotojų mėnesinio darbo užmokesčio. Ne visą darbo laiką dirbantieji paprastai nėra profsąjungų nariai, todėl mažiau gauna socialinių išmokų (apmokamų atostogų, ligos ir nedarbo pašalpų).

Siaurės Amerikoje plinta darbo vietų pasidalijimo forma, kai darbą, reikalaujantį visos darbo dienos, susitaria atlikti du žmonės, atitinkamai pasidalindami darbo užmokesį. Ši forma remiasi tarnautojų iniciatyva ir be papildomų išlaidų didina darbo intensyvumą, mažina absentizmą (pravaikštas), darbuotojai lengviau pavaduojami jiems susirgus, dažnai taip pavyksta išsaugoti kvalifikuotus tarnautojus, t. y. kitu atveju, trūksiant darbo, tektų vieną iš jų atleisti.

Kondensuotą darbo savaitę dažniausiai sudaro keturios darbo dienos po 10 valandų. 1977 m. taip dirbo 750 tūkst. JAV darbininkų. Įmonininkų naudą čia lemia tai, kad ilgėja nepertraukiamo įrengimų darbo trukmė, mažėja palyginti nenašių pradinių ir baigiamųjų darbo periodų lyginamasis svoris, patogiariau organizuoti įrengimų remontą ir priežiūrą. Darbininkai pereina dirbti prie tokio režimo, norėdami turėti daugiau iš-eiginį dienų ir mažiau sugaišti bei išiekvoti lėšų vykstant į darbą ir namo (kapitalistinė urbanizacija labai atitolino darbuvietais nuo gyvenvietės ir sukūrė švytuoklinę migraciją, kuri dėl kapitalistinės transporto sistemos tapo brangiai kainuojanti). Tačiau 10 valandų darbas neigiamai veikia sveikatą, dažnai blogina šeimos gyvenimo sąlygas.

Lankstaus darbo laiko sistemoje darbo diena skyla į laiką, kai visas personalas turi būti darbo vietoje, ir laiką, kai darbininkai ir tarnautojai dirba reikiama valandų skaičių, patys nustatydami darbo pradžią ir pabaigą. Vakarų Vokietijoje šią sistemą naudojo 20 tūkst. firmų, kuriose dirbo 17% šalies dirbančiųjų, Švedijoje — 1/3 darbo jėgos. Aštuntame dešimtmetyje transnacionalinės bendrovės pradėjo šią sistemą diegti JAV.

Į lankstaus darbo laiko sistemą daugiausia pervedami administracijos, bankų, draudimo bendrovių, prekybos įmonių tarnautojai, kai kur įtraukiami ir darbininkai. Pavyzdžiui, 1977 m. VFR pagal šią sistemą dirbo 350 apdirbimo pramonės įmonių. Pradžioje slenkantis grafikas buvo skatinamas siekiant sušvelninti transporto problemas, kurias sukelia vienalaikė darbo pradžia ir pabaiga, taip pat siekiant pritraukti moteris — namų šeimininkes ir t. t. Vėliau pasirodė, kad toks darbo režimas turi ir kitų kapitalui naudingų privalumų. Kai žmogus renkasi darbo laiką, jis daugiau dirba, mažiau vėluoja, mažėja pravaikštų ir viršvalandžių skaičius, darbo jėgos kaita.

Išnaudojimą, susijusį su darbo laiko struktūros pakitimais, galima priskirti santykinai pridedamajai vertei. Didžioji pridedamosios vertės dalis gaunama mažinant būtinają darbo laiką, nes dėl šių darbo organizavimo formų pritraukiama pigesnė darbo jėga. Tačiau samdant daugiau žmonių, didėja visuminės darbo laiko sąnaudos visuomeninėje gamyboje, vidutinis metinis darbo laikas skaičiuojant vienam suaugusiam gyventojui.

1940 m. JAV jis sudarė 1250 val., 1970 m.—1290 val. (7, p. 102). Tačiau, „santykinės pridėdamosios vertės gaminimo metodai tuo pačiu metu yra <...> absoliutinės pridėdamosios vertės gaminimo metodai“ (1, p. 453).

Tačiau santykinė pridėdamoji vertė yra pagrindinis šiuolaikinis pridėdamosios vertės didinimo būdas. Jos vaidmuo didėja pereinant nuo paprastojo darbo prie sudėtingo, kadangi pastarasis per tą patį laiką kuria didesnę vertę nei paprastas darbas.

Sudėtingas darbas įsigali veikiant daugeliui reiškinų: kyla pramonės darbininkų kvalifikacija, didėja šakų, kuriančių vertę, skaičius, į samdomosios darbo armijos gretas įsijungia naujos profesinės grupės. 1980 m. JAV kvalifikuoti darbininkai sudarė 40,7% bendro darbininkų skaičiaus (12, p. 57), o kai kuriose pramonės šakose jie kartu su inžinieriais bei technikais ir tarnautojais vyrauja*. Yra pagrindo manyti, kad kvalifikuoti darbuotojai išnaudojami labiau negu nekvalifikuoti. Septinto dešimtmečio pradžioje JAV specialistų darbas buvo 3,4 karto sudėtingesnis, kvalifikuotų darbininkų 1,7 karto sudėtingesnis už nekvalifikuotų darbininkų darbą (apskaičiuota lyginant darbuotojų parengimo sąnaudas). Tuo tarpu jų darbo užmokesčiai skyrėsi daug mažiau (10, p. 108—109).

Monopolinis kapitalas vis labiau išnaudoja moteris ir jaunimą. 1900 m. JAV dirbo (arba ieškojo darbo) 20% moterų, 1940 m.—29%, o 1977 m.—48% (15, p. 44). Viena, moterų samda plinta mechanizuojant ir automatizuojant gamybą ir plečiantis paslaugų sferai; kita vertus, dirbti samdomąjį darbą jas skatina mažėjančios šeimos ir brangstantis pragyvenimas. Tuo tarpu vyrų ir moterų darbo užmokesčio skirtumai ne tik nesumažėjo, bet kai kuriose valstybėse (JAV) net padidėjo. Pavyzdžiui, 1956 m. JAV visą darbo savaitę dirbančių moterų vidutinis darbo užmokestis sudarė 63% vyrų darbo užmokesčio, 1970 m.—59%, o 1974 m.—57%. Šiuos skirtumus daugiausia sąlygoja ta aplinkybė, kad moterų darbas paplites tarp šakų ir profesijų, kur atlyginimas tradiciškai yra mažas (4, p. 44). Santykiškai mažėjantis moterų darbo užmokestis dabartinėmis sąlygomis itin sunkina darbo žmonių pragyvenimo būklę, nes didėja moterų išlaikomų šeimų skaičius. 1978 m. JAV tokių šeimų buvo 8,2 mln., arba 48% daugiau negu 1970 m., o jų pajamos sudarė mažiau kaip pusę pajamų tų šeimų, kurias išlaikė vyrai (15, p. 50).

Dabartinėmis kapitalizmo raidos sąlygomis stiprėja išnaudojimo internacionalizavimas. Viena, plačiai naudojama (ypač Vakarų Europos šalyse) užsienio darbo jėga, daugiausia nekvalifikuotam, sunkiam ir monotoniškam darbui atlikti. 1977 m. pradžioje Europos kapitalistinėse šalyse buvo 5 mln. užsienio darbininkų. Jų darbas pridėdamąją vertę didina daugeliu požiūrių. Didėjant darbo jėgos pasiūlai, stabdomas darbo užmokesčio augimas. Mažėja socialinės išmokos dėl vadinamojo rotacinio migracijos pobūdžio — darbingiausio amžiaus sveiki žmonės atvyksta keletams metams uždarbiauti dažnai palikę šeimas namuose, todėl jiems beveik nereikia mokėti ligos, nedarbo ir senatvės pašalpų, mokyti jų vaikų ir t. t. Pagaliau tai, kad užsieniečiai atlieka tokius darbus, kuriems atlikti sunku rasti savo šalies žmonių, o tai lėtina technikos pažangą arba paverčia ją kapitalistine racionalizacija, kai, technikai išstumiant gyvąją darbo jėgą, vis dėlto lieka mažai kvalifikuotas darbas (t. y. stengiamasi kurti tokią techniką, kuriai aptarnauti nereikia aukštos kvalifikacijos).

Transnacionalinės korporacijos išnaudoja užsienio darbininkus taip pat didindamos kapitalo išvežimą. Didėjant kvalifikuotos darbo jėgos

* Tarptautinėms JAV monopolijoms priklausančiose užsienio įmonėse (dažniausiai techniškai pažangiose) kvalifikuoti darbininkai, inžinieriai ir technikai bei tarnautojai sudaro apie 65—70% visų darbuotojų (Интернационализация капитала и рабочий класс.— М., 1981, с. 39).

vaidmeniui, jos daugiausiai kapitalus investuoja išsivysčiusiose šalyse; aštuntame dešimtmetyje išsivysčiusioms šalims teko 70% išvežamo kapitalo (9, p. 32). Nors tose šalyse darbo užmokestis yra didelis, palyginti su besivystančiomis, tačiau tarptautinės monopolijos dažnai jose gauna didesnę pridėdamosios vertės normą dėl labai našaus darbo. K. Markso žodžiais tariant, „dažnai pasirodys, kad dienos, savaitės ir t. t. darbo užmokestis pirmoje nacijoje yra didesnis negu antroje, tuo tarpu kai santykinė darbo kaina, t. y. darbo kaina palyginti su pridėdama verte ir su produkto verte, antroje nacijoje yra didesnė negu pirmoje“ (1, p. 499). Transnacionalinės korporacijos, priimdamos sprendimus dėl investicijų, paprastai neatsižvelgia į ekologines sąlygas. Jos savo įmones kuria tose besivystančiose šalyse, kur pigiausia darbo jėga, o darbininkų teisės mažiausios. Todėl gamtos išteklių ir vartotojų požiūriu gamyba išdėstoma neracionaliai, „įvairūs produktai be reikalo keliauja apie Žemės rutulį“ (6, p. 220).

Mokslo ir technikos revoliucija spartina visuomeninio darbo našumo augimą. Pavyzdžiui, 1921—1938 m. kapitalistinių šalių pramonėje jis vidutiniškai per metus didėjo 2%, o 1951—1970 m.—3,6%. Vieno darbuotojo išdirbis 1975 m. JAV pramonėje, palyginti su 1950 m., padidėjo daugiau kaip 2 kartus, Prancūzijoje — beveik 3 kartus, Japonijoje — daugiau kaip 8 kartus. Kylantis darbo našumas didina pridėdamąjį darbo laiką ir pridėdamąją vertę, nes realusis darbo užmokestis pramonėje daugeliu atvejų didėja lėčiau negu darbo našumas, tai matyti iš pateiktų duomenų (žr. 4, p. 40).

Vidutiniai metiniai darbo našumo ir realiojo darbo užmokesčio didėjimo tempai apdirbamojoje pramonėje 1967—1975 m. (%)

Salis	Darbo našumas	Realusis darbo užmokestis.
JAV	1,5	0,7
Svedija	5,3	4,0
VFR	5,2	5,1
Kanada	3,6	3,6
Prancūzija *	5,6	5,7
Anglija	2,9	3,3

* 1967—1974 m.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje realusis darbo užmokestis smuko JAV ir Anglijoje, nors tuo laikotarpiu toliau didėjo VFR, Prancūzijoje, ir Japonijoje (8, p. 199).

Kylantis darbo našumas gali didinti gamybos apimtį arba trumpinti darbo laiką. Kapitalas yra suinteresuotas didinti gamybos apimtį, o darbininkų klasė siekia, kad trumpėtų ir darbo laikas. JAV ekonomisto S. Kuzneco (S. Kuznets) nuomone, nuo 1860 iki 1948 m. darbo našumo didėjimas $\frac{2}{3}$ reiškesi didesniu prekių kiekiu ir $\frac{1}{3}$ — ilgesniu laisvalaikiu.

Pradinėse kapitalizmo raidos pakopose pramoninis kapitalas buvo palyginti abejingas asmeniniam darbininkų vartojimui. Jis asmeninio vartojimo nereguliavo ir buvo vartojama spontaniškai. Dėl mažo darbo užmokesčio pragyvenimo reikmenų darbininkams trūko, ir jie galėdavo patenkinti tik elementarius materialinius poreikius. Buržuazinėje ideologijoje tai reiškesi „asketizmo filosofija“ su jos skurdo kultu ir susilaikymo rekomendacijomis. Tačiau ekonominėje buržuazinės visuomenės santvarkoje glūdi galimybė skverbtis kapitalistiniam išnaudojimui į asmeninio vartojimo sferą. Marksas pažymėjo, kad kapitalizmas, siekdamas plėsti vartotojišką paklausą, kultivuoja tam tikras masinių poreikių rūšis: „grubus darbininko poreikis yra didesnis pajamų šaltinis negu rafinuotas turtuolio poreikis. Rūsiai Londone teikia savininkams daugiau pa-

jamų nei rūmai, t. y. gaunamų pajamų prasme jie yra **didėsnis turtas** ir, reiškia, kalbant politinės ekonomijos kalba, didėsnis **visuomeninis turtas**" (2, p. 134).

Priestaringa mokslo ir technikos revoliucijos raida kapitalistinėse šalyse sukūrė ekonominę bazę išnaudoti darbo žmones asmeninio vartojimo sferoje. Kinta darbo jėgos reproduktivumo sąlygos. Darbas tampa sudėtingesnis ir intensyvesnis, auga psichinė darbo įtampa, didėja profesiniai ir kvalifikaciniai reikalavimai. Kita vertus, gamyba vis labiau modernizuojama ir plečiama iš amortizacinių atskaitymų. Todėl mažėja poreikis kaupti pridedamąjį produktą paverčiant jį gamybinio kapitalu. Gamybos raida vis labiau priklauso nuo asmeninio vartojimo prekių rinkos talpos. Todėl kapitalas ėmė aktyviau kištis į negamybinio vartojimo procesus. Anksčiau tai daugiausia reiškėsi ekonomikos militarizavimu, tačiau laipsniškai priemonės, kuriančios negamybinę paklausą, tapo įvairesnės (nors militarizmo vaidmuo nemažėja). Pradėti formuoti nauji poreikiai, leidžiantys asmeninį vartojimą pajungti pelno tikslams. Manipuliuojant poreikiais, didelis vaidmuo tenka reklamai, kuri iš kuklios prekybinio kapitalo talkininkės virto savarankiška šaka, plečiančia ir aktyvizuojančia paklausą, kultivuojančia dirbtinius poreikius. Iš reklamos reikalaujama „gaminti vartotojus taip pat gerai ir greitai, kaip kad fabrikas gamina prekes“. Monopolijos masinėmis informacijos priemonėmis pajungė ir didėjančių dvasinių poreikių vartojimą. Kapitalo investicijos į šias priemones labai pelningos, pelno norma sudaro nuo 8 iki 20%. Ypač didelę pelno normą duoda televizija (JAV — 90—100%, Kanados — 40—98%) (11, p. 43).

K. Marksas pabrėžė būdingą kapitalizmui tendenciją — įsigalint mašinoms, santykinę pridedamoji vertė vis labiau didinama darbo intensifikavimo metodais: „greta darbo laiko kaip „tįsaus dydžio“ matavimo dabar iškyla jo suglaudinio laipsnio matavimas“ (1, p. 366). Dabartinėmis sąlygomis įmonininkai tai įgyvendina psichologiškai ir morališkai adaptuodami žmones prie labai našių mašinų arba adaptuodami įrengimus ir darbo organizavimą prie šiuolaikinės darbo jėgos savybių, jos sugebėjimo intensyviai dirbti*. Pridedamosios vertės norma ir masę siekiama didinti suinteresuojant darbininkus jų darbu. Todėl dabartinio kapitalistinio išnaudojimo metodams būdingi tokie požymiai: a) pripažįstamos ne tik materialinės, bet ir moralinės darbo paskatos; b) darbininkai psichologiškai adaptuojami prie kintančių darbo sąlygų, naujos technikos ir technologijos, sudominami gamybos racionalizacija; c) darbo žmonių savivaldos ir dalyvavimo priimant įmonėse sprendimus regimybė sudarant gamyklų komitetus, gamybinės tarybas ir t. t.; d) diegiamos kolektyvinės darbo organizavimo ir apmokėjimo formos, kapitalistinės įmonės interesams pajungiami neformalūs darbininkų ryšiai, susidarę gamybinėse brigadose; e) tarp vadovų ir valdinių diegiami „humaniški santykiai“, skatinantys darbininkus našiau panaudoti savo darbinę energiją; f) sudėtingesnių ir intensyvesnių darbo normavimo ir tarifinių įkainių sistemų įvedimas; g) bandoma atnaujinti ir sustiprinti kapitalistinį išnaudojimą „sodrinant darbo turinį“; h) kuriant įmonėse pusiau autonomines brigadas, kurioms tenka drausminė ir materialinė atsakomybė už tam tikros produkcijos gamybą (13, p. 25—26).

Apsistokime prie kai kurių šių reiškinių. „Darbo turinio sodrinimas“ reiškia, kad iš darbininko reikalaujama atlikti ne griežtai nustatytą vieną operaciją, bet keletą, kurios reikalauja įvairiapusiško pasirėngimo. Savavaldžios brigados paskirsto šias konkrečias pareigas tarp darbininkų, bendrai kontroliuoja produkcijos kokybę ir atsako už ją, dėl pravaikštų perkelia žmogų iš vienos darbo vietos į kitą; anksčiau tai atlik-

* „... žmonės reikia priimti tokius, kokie jie yra; techniką reikia priderinti prie dabartinio žmogaus“ (Jakubauskas E., Baumel P. Human Resources Development.—Ames (Jowa), 1967, p. 109).

davo meistrai ir kiti administracijos darbuotojai. Teigiama, kad, „sodrinant operacijas“, darbo našumas padidėja 20—40%. Pavyzdžiui, vienoje norvegų įmonėje, gaminančioje elektros šildymo prietaisus, po pirmųjų eksperimento metų savavaldžių brigadų darbo našumas padidėjo 20%, po to trejus metus didėjo kasmet 10%. Vienoje didelėje JAV maisto pramonės firmoje šitai dirbant 1,5 metų, nekokybiškos produkcijos pagaminta 92% mažiau, bendrosios išlaidos sumažėjo 33%, darbo jėgos fluktuacija (kaita), pasidarė mažesnė negu šakos vidurkis tame regione (14, p. 234, 236).

Aštuntajame dešimtmetyje kai kur buvo atsisakyta tradicinio surinkimo konvejerio ir pereita prie nekonvejerinio gaminių montavimo savavaldžių brigadų jėgomis. Pirmuosius tokius eksperimentus atliko švedų „Saab-Scania“ ir „Volvo“ automobilių koncernai, o vėliau jie paplito Italijos „Fiat“ ir „Olivetti“ įmonėse, VFR automobilių pramonėje ir prietaisų gamyboje. Proletarizuojantis tarnautojams ir specialistams, suartėjant jų ir darbininkų darbo sąlygoms, didėja „baltųjų apykaklių“ socialinis nepasitenkinimas. Tai verčia kapitalistus reorganizuoti jų darbą panaikinant siaurą kanceliarinę specializaciją, vadinamąją „popierinį konvejerį“ („Bell Systems“ korporacija).

Į XX a. devintąjį dešimtmetį kapitalizmas išgėgė vykstant esminiams ekonomikos lūžiams. Bendrąją kapitalizmo krizę gilina aštuntajame dešimtmetyje išsivysčiusios žaliavų, energijos, maisto, ekologinė, taip pat valiutų krizės. Rutuliojantis valstybiniam monopolistiniam kapitalizmui, taip pat transnacionalinėms korporacijoms internacionalizuojant ekonomiką, aštrėja pagrindinis ekonominis kapitalizmo prieštaravimas. Stiprėja darbininkų klases ir visų darbo žmonių išnaudojimas, o tai aštrina klasių kovą. Dabartinėmis sąlygomis kapitalistinė pridedamosios vertės gamyba ir jos savinimasis yra itin nesutaikomi su visuomenine gamybos paskirtimi — tenkinti žmonių poreikius ir vystyti jų kūrybines jėgas.

LITERATŪRA

1. *Marksas K. Kapitalas.*— V., 1957, t. 1.
2. *Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года.*— Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 19, т. 42.
3. *Васильчук Ю. Научно-техническая революция и рабочий класс при капитализме.*— М., 1980.
4. *Гаузер Н. Новые формы капиталистической эксплуатации.*— МЭМО, 1978, № 4.
5. *Гаузер Н. Капиталистическая рационализация и экстенсивные границы труда.*— МЭМО, 1981, № 7.
6. *Гертнер Э. Рабочий класс и экология.*— М., 1981.
7. *Дубсон Б. Социально-экономические проблемы свободного времени трудящихся в условиях современного капитализма.*— М., 1980.
8. *Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории,* т. 6.— М., 1981.
9. *Ленинская теория империализма и современность.*— МЭМО, 1977, № 8.
10. *Производство прибавочной стоимости в условиях современного капитализма. Вопросы методологии анализа.*— Львов, 1977.
11. *Рузавина Е. Личное потребление как сфера капиталистической эксплуатации.*— МЭМО, 1977, № 7.
12. *Суляя В. Использование рабочей силы в США: новые явления и противоречия.*— М.: Наука, 1982.
13. *Яковлева С. Особенности методов эксплуатации рабочего класса в условиях государственно-монополистического капитализма. Автореф. докт. дисс.*— М., 1980.
14. *Davis K. Organizational Behavior.*— New York, 1974.
15. *Monthly Labour Review,* 1979, April.
16. *Olmsted B. Job sharing: An Emerging Work-Style.*— *International Labour Review,* 1979, No. 3.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Politinės ekonomijos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1982 m.
kovo mėn.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЛУАТАЦИИ РАБОЧЕЙ СИЛЫ И ПРОИЗВОДСТВА ПРИБАВОЧНОЙ СТОИМОСТИ

И. ГАЙЖЮНАС

Резюме

Особенности капиталистической эксплуатации в настоящее время определяются изменениями в структуре рабочей силы и материальных условий экономики. Главенствующей становится сложная рабочая сила, эксплуатация которой строится не только на материальных, но и на моральных стимулах к труду, путем мнимого производственного самоуправления трудящихся, посредством «обогащения содержания труда» и т. д. Эксплуатация квалифицированных рабочих усиливается вследствие отставания уровня их заработной платы от уровня сложности труда.

Несмотря на интенсификацию труда, продолжительность рабочей недели почти не меняется. Распространяется «двойная занятость». Численность занятых сверхурочным трудом растет за счет сферы услуг и служащих. Получает дальнейшее распространение многосменная работа, что связано с ростом основного капитала и ускорением его амортизации. Степень эксплуатации занятых неполное рабочее время выше, их численность растет в связи с распространением труда женщин, молодежи и пенсионеров. Возникает сжатая рабочая неделя (10×4), в условиях которой увеличивается продолжительность непрерывной работы оборудования. В Западной Европе распространяется гибкое рабочее время, позволяющее вовлечь в капиталистическую эксплуатацию новые слои, повысить производительность труда. Увеличивается дифференциация заработной платы женщин и мужчин. Прибавочная стоимость растет в связи с опережающим ростом производительности труда по сравнению с реальной заработной платой. Усиливается подчинение труда капиталу через сферу личного потребления, что особенно важно в связи с резким ростом его роли.